

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)*

Алаштың Мұхамеджан Тынышбайұлы және оның шығыстанушы, тарихшы ретіндегі зерттеулері

135 жылдығына орай

Мақалада қазақ халқының біртуар ұлының, тарих, мәдениет және қазақтар тұрмысының, қазақ рулары шежіресінің білгір алыбының сан қырлы өмірі мен қызметі суреттелген. Мұхамеджан Тынышбайұлының публицистикалық, ғылыми және өлкетанушылық зерттеулерін талдауға және бағалауға басты назар аударылған. Оның шығармаларында «қазақ халқы» ұғымын құрған қазақ рулары мен тайпаларының шежірелік түп тамырлары толығырақ бейнеленген. Тарихи зерттеулердің оны жасаған адамның қайғылы тарихын қайталағаны туралы қорытынды тұжырымдалған: «халық жауы» ретінде атылғаннан кейін ол еңбектерге тыйым салынды, кітапханалар мен сақтау қоймаларынан алынып тасталды. Соңдықтан қазақ зиялыларының көрнекті өкілінің алпыс жылдан астам уақыт өткеннен кейін жарық көрген еңбектері толығырақ зерттелген.

Кілт сөздер: Алаш қозғалысы, темір жол қатынасы, атақонысы, өмірбаяны, саясат, Түркісіб құрылысы, ғылыми еңбектері, ұлтжанды азамат, ұлттық мүдде.

Кіріспе

Өкінішке орай, Мұхамеджан Тынышбаевтың есімі қалың оқырман қауымға жете таныс емес. Оның Қазақстанның экономикалық жағынан қаз тұруына қосқан елеулі үлесі, қазақ халқының тарихын зерттеген іргелі еңбектері ұзақ жылдар бойы ауызға алынбай келуінің белгілі себептері бар...

Мұхамеджан Тынышбаев — ІІ Мемлекеттік думаның депутаты, Қоқан автономиясының басшысы. Саясат ісіне жетік, халыққа таза жолмен қашаннан қызмет етіп жүрген алдыңғы қатарлы зиялы азамат. Қазақтың көрнекті саяси және қоғам қайраткері, Алаш қозғалысының негізін салушылардың бірі, Алашорда үкіметінің мүшесі және оның төрағасының орынбасары, тарихшы-ғалым, қазақтан шыққан тұңғыш темір жол қатынастарының инженері.

1879 жылы 12 мамырда Жетісу облысы, Лепсі уезі, Мақаншы-Садыр болысының Ешкіөлмес тауының маңайында (қазіргі Алматы облысының Қабанбай ауданы) дүниеге келген [1].

Мұхамеджанның әкесі — Тынышбай кісілікті, ел жұртына беделді отағасы екен. Көне көз қарттардың айтуынша, патша үкіметі зорлықпен шұрайлы жерлерді қазақ-орыстарға таратып, алып бере бастағанда, намысқа шыдамай, соның соңынан дау айтып, өз бастықтарының есігін тоздырып, қуылғандардың алдыңғы легінде Тынышбай да жүрген. Азамат соғысы жылдарында қарт Тынышбай қызылдар қолынан қаза тапқан [2;27].

Мұхамеджанның анасы — Шаһижадабану (Шәкен) келбетті, ақжарқын жан болған. Тынышбай мен Шаһижаданудан екі ұл, үш қыз туған. Олар: Ахмеджан (Айналда), Мұхамеджан, Салмақты, Қадидша, Қампаш. Болашақ кемеңгердің балалық шағы атақонысы — Ешкіөлмес жайлауы — суық, қыстауы — Сартарын, Басқан өңірлерінің шөбі шүйгін, суы шәрбат, әсем табиғат аясында өтеді. Кішкентайынан қағылез, алғыр боп өсіп келе жатқан бес жасар Мұхамеджанға бірде Лепсідегі медреседе дәріс беретін Хамитмағзұм молданың ықыласы түсіп алғаш рет тілін сындырады. Қабілетті бала, сөйтіп, жылға жетпей арабша хат танып шығады. Осылайша зерек Мұхамеджанның еңбекқорлығы дүйім жұртқа жайылып, алты-жеті жасқа дейін-ақ ауылдың барша ұсақ жандығына көз болып, үлкендердің қолын ұзартып, алғысын алып жүреді.

Бір жолы сарттарға өрістегі ауылының «қызыл қоқысын» санасып жүрген ат үстіндегі Мұхамеджан қасқабас аталған ояз бастығының назарын аудартады. Сол күннен бастап ояз бастығы кішкентай досына ішартып қолынан келген қамқорлығын аямайды. Ол он жасқа толғанда Алматыда «бұратаналардың» балалары үшін генерал-губернатор Г.А.Колпаковский аштырған гимназияның дайындық бөліміне алынуына тікелей ықпал етеді. Лепсіден 500 шақырым Алматыға Тынышбай ұлын қос ат жеккен арбамен екі апта дегенде әрең жеткізеді.

Осы жолы олар Барлыбек Сырттанұлының Қапалдағы үйінде болады. Петербург университетінің шығыстану факультетін алғаш бітірген төрт жігіттің бірі — Барлыбек шешен сөйлеп, мауқын басып,

ішіндегі дертті шерін тарқатқандай көсіледі. «Ең әуелі, — дейді ол, — білімге ұмтылу керек. Сауатсыз, надан ел түптің түбінде барлық асыл қасиетінен айырылады. Ұлттың қадір-қасиеті мен белгісінен ажыраған елдің халықтық мінез-құлқы, қалыбы да өзгереді. Білімді жұрттар күшті де, мәдениетті келеді. Біздің оларға теңесуімізге, төрт құбыламыз бүтін, дербес патшалық құруымызға қолымызды жеткізетін жол біреу-ақ, ол — білімде». Бұл әңгімелердің сырын терең ұғынған сезімтал Мұхамеджанның санасына өшпес із қалдырғаны сөзсіз. Дәл осы жүздесуден соң Барлыбекті үлкен жолға салған ұстазы санап, кейінірек шын көңілінен есіне алады.

Өйткені ол Мұхамеджанды оқуға аттандырып тұрып: «Жолың болсын, балақай! Қазақтың көзі ашық, көкірегі ояу азаматтарының көбеюі өте қажет. «Білікті бірді жығады, білімді мыңды жығады». Қараңғы қазақтың күні қараң, осыны зердеңе сақтап жүр», — деп өсиетін айтыпты.

Енді екі ғасыр шекарасында саяси-қоғамдық дамудың ең күрделі жылдарында өмір сүрген, халқының ұлттық мүдделері жолында, азаттық қозғалысы жолында күрес жүргізген асыл тұлғаларымыздың бірінің өмірбаянына қысқаша тоқталып өтелік.

Мұхамеджан Тынышбайұлының өмірбаянына қатысты маңызды мәліметтер

Мұхамеджан 1889–1900 жылдары Верный қаласындағы ерлер гимназиясында оқиды. Алғашқы күннен сабағын жақсы оқып, орыс тілін жетік меңгеруге күш салады. Осындай ынта-ықыласына табиғи қабілеттілігі қосылып, ол аз уақыт ішінде гимназия оқытушыларының назарын өзіне аударады. Гимназияны үздік бітіргенде педагогикалық кеңестің шешімімен ол ғылымда, әсіресе математикада үздік жетістікке жеткені үшін Алтын медальмен марапатталады. Гимназияның Алтын медалі мен педагогикалық кеңестің жоғары бағалаған мінездемесі жиырма жасар Мұхамеджанның Жетісу әскери губернаторының кеңсесіне тілмаш болып орналасуына жол ашады. Бірақ оқуға ынталы жас жоғары білім алуға ұмтылып, император Александр I атындағы Петербург теміржол транспорты институтына түсуге тілек білдіреді. Бұл жолы да оның жолы болып, өзінің мұғалімі, гимназия директоры М.В.Вахрушевтің көмегімен қазынадан 360 сом жылдық стипендия алып, Петербургке аттанады. Бұл институтты да үздік бағамен бітіреді [3; 95–96].

Институтты тәмамдағаннан кейін, 1906 жылдан бастап М.Тынышбайұлы Орта Азия темір жол құрылысында инженер болып қызмет атқарады. 1907 жылы екінші Думаға Жетісу облысынан депутаттыққа сайланып, басқа да далалық өкілдермен бірге патша үкіметінің отаршылдық-аграрлық саясатына қарсы күрес шараларын ұйымдастырады. Дума таратылған соң Орта Азия темір жол құрылысына айырықша уәкілетті нұсқаушы-инженер болып тағайындалып, Әмудария өзені арқылы өтетін көпірді салуға қатысады. 1911 жылы Урсатьевск-Әндіжан темір жол құрылысының бастығы әрі бас инженері болады. 1914 жылы елге оралып, Жетісу темір жол учаскесінің Арыс-Әулиеата құрылысының бастығы әрі бас инженері қызметіне кіріседі. Осы кезде оқуға бара жатқан бозбала Тұрар Рысқұловпен кездесіп, оған ақшалай көмек береді [4].

М.Тынышбаев 1917 жылы Ақпан төңкерісінен өзге қазақ зиялылары сияқты үлкен үміт күткен еді. Сондықтан да бұл кезде бел шеше қызмет етіп, қоғамдық-саяси қайраткер ретінде тез танылады. Сол жылы көктемде Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің мүшесі, сонымен қатар осы үкіметтің Жетісу облысындағы комиссары болып тағайындалады.

Алаштың арысы Әлихан Бөкейхановтың төңірегіне топтасқан ұлттық-демократиялық интеллигенция өкілдерімен бірге М.Тынышбаев та жалпыұлттық «Алаш» партиясын құруға тікелей араласып, 1917 жылғы желтоқсан айында жариялаған Алаш автономиясы үкіметінің он бес мүшесінің бірі болады, «Алаш» автономиясы аумағындағы уақытша жер пайдалану туралы Ереженің жобасын қабылдауға қатысады.

Осының алдында ол бүкіл түркістандық IV Мұсылмандар съезіне қатысып, онда жарияланған Түркістан («Қоқан») автономиясының Премьер-министрі болып сайланады.

1917 жылдың соңында құрылған, құрамында М.Тынышбаев бар Алашорда үкіметі 1918–1920 жылдардағы азамат соғысы кезінде, екі жаққа бірдей соғыс алаңы болған туған жерді қантөгістен құтқаруға, қазақ елі дербестігін қалпына келтіруге, ең алдымен, елдің амандығын сақтауға бар мүмкіндікті пайдаланып бақты. М.Тынышбаев Алашорда үкіметінің басшыларымен бірге сол кезде бірінен соң бірі құрылып жатқан көптеген әр түрлі үкіметтермен (Уақытша Сібір үкіметі, Уфа директориясы, Колчак үкіметтері сияқты) келіссөздер жүргізіп, хат-хабар жазысады. Мақсаты — Алашорда, қазақ елдігінің тағдыр-талайы еді.

Бірақ күн тәртібінде алғашқы кезекке ұлттық мәселе емес, таптық мүдделер қойылған шақта, Алашорда үкіметі көздеген мақсатқа жете алмады. Сондықтан оларға күннен күнге күш алып келе жатқан Кеңестік билікке берілуден басқа жол қалмады [2; 29–30].

Мұхамеджан 1920 жылдан бастап Ташкент қаласындағы Қазақ халық ағарту институтында ұстаздық етті. Содан кейін әр түрлі деңгейдегі шаруашылық қызметтерде болды. 1922 жылы Түркістан АКСР-і Су шаруашылығы басқармасында, 1924 жылы Ташкентте Жер суландыру бөлімінде, 1925 жылы Қызылорда қаласына шақырылды. Жаңа астана Қызылорда қаласын көріктендіру жүйесінің бас инженері болып тұрғанда қаланы сумен қамтамасыз ету жолын көрсетті және көптеген жаңа объектілер салу туралы ұсыныстар жасады. 1926 жылы Жетісу губерниясы атқару комитетінің Жол бөлімінде еңбек етіп, өзін білікті инженер-маман ретінде таныта білді.

1927 жылдан бастап Тұрар Рысқұловтың қолдауымен Түркістан-Сібір темір жолын салуға қатысады. Осы құрылыстың жобалаушысы, негізгі маманы болады. Тынышбаевтың кәсіби шеберлігі осы Түркісіб құрылысын салу барысында айрықша танылады.

Бірақ, өкінішке орай, осы алып құрылыс туралы жазылған зерттеулер мен әдебиет туындыларында бұл жолдың суығына тоңып, ыстығына күйген, құрылыстың басынан соңына дейін тер төгіп, еңбек сіңірген, аты аңызға айналған инженер туралы ол жылдары бірауыз жылы лебіз айтылмай келді. Еңбегі еш, тұзы сор болды.

Тіпті, отызыншы жылдардың басында Алаш арысы Кеңес үкіметінің қуғын-сүргініне ұшырады. Ақыры, НКВД-ның темір құрсауынан босанып кете алмай, қапас түрмелердің бірінде сталинизмнің көп құрбандығының бірі болып, 1938 жылы дүниеден мезгілсіз өтті.

Тегінде Тынышбайұлының тағдыры — Қазақстанның революцияға дейінгі зиялы қауым өкілдеріне ортақ тағдыр. Кезінде олардың көпшілігі ойдан шығарылған қайдағы бір астыртын орталықтың мүшелері ретінде айыпталды. Тек 1959 жылы Қазақ КСР Жоғарғы Сотының, 1970 жылы КСРО Прокуратурасының және Түркістан Әскери алқасы Әскери прокурорының шешімімен Тынышбаевқа жабылған жалған айып алынып тасталды. Әйтсе де, соңғы уақытқа дейін оның ғылыми еңбектері халық игілігіне айнала қойған жоқ. Асылы, Мұхамеджанның қазақ тарихы мен этнографиясы жөніндегі еңбектері — мәдени мұрамыздың елеулі бөлігі. Демек, оларды халыққа һәм тарихқа қайтару — ғалым-инженердің өміріне екінші тыныс беру.

Мұхамеджанның студент кезінде қоғамдық-саяси өмірге белсене араласуы

М.Тынышбаев студент кезінде түрлі тарихи жағдайлардың куәсі болады. Сондықтан ол патша үкіметінің боданындағы туған халқының тағдыр тауқыметін өткір тілмен айтып, баспасөз беттерінде жиі-жиі мақалалар жазады. Патша үкіметінің үні саналатын Санкт-Петербургтегі «Ведомости» газетінің 1905 жылғы № 75-ші санында жарияланған «Қазақ даласындағы көшпелі ел тұрмысының мұқтаждығы туралы» деген мақаласында Мұхамеджан Тынышбайұлы Ресейдің орталық аудандарынан сахараның шұрайлы, нулы-сулы жерлеріне жаппай қоныс аударушы орыс мұжықтарының жергілікті көшпелі халықтың шаруашылығына нұқсан келтіріп, әлеуметтік тұрмыс-тіршілігін күрт төмендетіп жібергендігін, санақшы-ғалым Щербина экспедициясының зерттеу мәліметтеріндегі қате тұжырымдармен келісуге мүлдем болмайтындығын сынап отырып, өз пікірін тәптіштеп дәлелдейді. Көшпелі халықты күшпен отырықшыландырып, «мәдениетке үйретудің» нәтижесі зиянды зардаптарға әкеліп соғатынын және ондай қисынсыз тәжірибенің тарихта аз қайталанбайтындығына көңіл аударады. Дер кезінде Ресейдің ішкі губернияларынан қоныс аударушылардың тасқынын тоқтатпайынша отарлау жүйесінің толқыны көшпелілерді жуып-шайып, таяу жылдардың әлетінде башқұрт халқына туған күннің бейбітшіл, меймандос қазақ елінің басына да төнері сөзсіздігін тілге тиек етеді ол [5; 20].

Мұхамеджан институттың соңғы курсында жүргенде 1905 жылғы Төңкеріске қатысады. Сол жылы өткен автономистерінің съезіне қатысып, онда «Қазақтар және азаттық қозғалысы» деген тақырыпта баяндама жасайды, өз халқының мұңын жеткізіп, Министрлер комитеті атына өтініш жолдайды. Онда қазақтарды басқарудың басты принциптерінің қазақтардың мүддесімен сай келмейтіндігін ғылыми тұрғыдан негіздеуге күш салады және басқарудың әскери жүйесінен азаматтық жүйеге көшуді талап етеді: «... Орыс өкіметінің көзіне қазақтар адам болып көрінбейді, өмір сүруге хұқысы жоқ әлдебір зиянды мақұлық боп елестейді, сондықтан олар бізге қатыгездіктің, айуандықтың сан түрін істеп бағуда. Халық қорқып-үркіп әбден запыс болған, құлақ естімеген жантүршігерлік зорлық-зомбылық пен езгінің астында азап шегуде.

Генерал-губернаторлар өз хұқықтарын артығымен пайдаланады және еш жазықсыз таңдаулы адамдар Сібір итжеккеніне айдалуда. Орын алған бір маскара факті — адам кейпіндегі хайуан генерал Сухотиннің бұйрығы бойынша екі кінәсіз қазақтың айдалуы, тіпті Плевенің де ашу-ызасын тудырды. Оның өлімі ана екі бейбақтың туған елге қайтып оралуына кедергі келтірді.

Қала абақтылары қашанда әкімдердің бұйрығымен отырғызылған, еш жазығы жоқ қазақтарға лық толып тұрады; бастықпен кездескенде бөркін алмаған бейбақ абақтыдан қашса да құтылмайды...

Әкімшілік нұсқаулар мен заңдар арқылы қазақ бастықтың рұқсатынсыз тырп ете алмайтын күйге түсірілген. Қазақтардың ең қарапайым адамдық құқылары тәрк етілген, халықтың өмірі мен ар-ұжданына түгелдей әкімшілік қожа. Мешіттер мен медреселердің жабылуы, діни кітаптарға тыйым салынып кәмпескеленуі, қазақ тілінде інжіл таратылуы, оны қабылдамағандар Сібірге айдалады деп қорқыту, қазақ балаларын миссионерлік мектептерде шоқындыру, арызды қазақ тілінде беруге тыйым салу, шоқындыруға көнбеген қазақ әйелін ұрып соққыға жығу, жеке адамды және оның арнамысын аяққа басып қорлаудың басқа да толып жатқан дәрекі түрлері — осының бәрі, мырзалар, ХІХ ғасырда және ХХ жүз жылдықтың басында, адам да, құдай да ұмытқан алыстағы мешеу аймақта деп бүгінгі күнге дейін орын алып отыр. Мұны ұлы Ресей державасының надан діни және бишігеш үкіметі басқаларға қарсы жариялаған крест жорығы демеске шара жоқ.

Орыс бодандығын қабылдағаннан бері қазақтардың бір де бір жарқын, қуанышты күні, бір де бір бақытты минөті болған емес!

Үкімет тарапынан болып отырған қысым мен қуғын-сүргін қазақтардың саяси құқықтары мен дін бостандығын ғана мойындамаумен шектеліп қоймай, экономикалық өмір саласында одан асқан кеселдер келтіруде.

Өзінің климат және топырақ жағдайлары бойынша қазақ даласы мал шаруашылығына неғұрлым икемді, бірақ олар мүмкін болған жерлерде егіншілікпен ежелден айналысып келеді.

Мысалы, Орал облысында астық өсіру табысты болғаны сонша, жылына жан басына шамамен 15 пұттан айналған. Ақтөбе мен Қостанай уездерінде — 13 пұттан. Семейде — 6 пұт қана, Жетісуда — 4,5 пұтқа жуық. Статистика топырақ жағдайына байланысты егіншілік нашар дамыған жерлерде мал көп, ал астықты өңірлерде керісінше екендігін растайды.

Жиырма жыл бұрын жергілікті әкімгер генералдар, Як. Полферовтің бейнелеп айтқанындай, «атойлап ұран шақырды» және қазақ даласын баса-көктеп қоныстану туралы баяндамалар бірінен соң бірі түсе бастады. Губернаторлардың сұрауы бойынша переселендерге ғажайып бай өлкеге әйтеуір ағылып келуі үшін толып жатқан жеңілдіктер берілді; ұзамай-ақ дала жолдарында қоныстануға қолайлы жер іздеген сансыз көп қарашекпендер керуендері шұбырды... Үкімет жаңа учаскелерді барған сайын көптен тартып ала берді, түземдік халық іс жүзінде жайылым мен егіншілікке жарамды жерлерінен айрылды. Қарашекпендер қайтып кетіп жатты, алқаптар босап қалды, бірақ жерді кесіп алу жалғаса берді. Қазақтардың тынысы тарылды: жер үшін дау-жанжал, талас-төбелес және кісі өлтіру басталды. Қазақтарды мал шаруашылығынан егіншілікке көшпейді деп айыптады; бірақ олардың қарауына қалдырылған қу тандыр дала мен құмдарда адам түгіл аң да тұрмас еді. Енді жайылымдық шұрайлы жерлер қатты қысқарды, қазақтар малды қоңайту үшін көшіп-қонып жүретін әдетін ұмытуға мәжбүр болды. Қыста ығын паналап мал тебіндейтін жерлер тартылып алынған. Қысқа шөп қорын дайындайтын шабындығы және жоқ. Даладағы қарлы боран, көктайғақ, жұт... малдың өлім-жетімі жиіледі. Егіншілікпен шұғылданатын жер қалмаған. Қазір қазақ халқының неліктен түгел кедейленіп жатқаны және бақытсыздығы өзінен бір кем емес башқұрт көршілерінің жаппай ашаршылыққа ұшырап қырылу тарихын қайталауға жақын арада мәжбүр болатындығы осыдан-ақ түсінікті.

Бүкіл қазақ халқын жаппай құқықсыз дала пролетариатының күйіне душар еткізген үкімет саясатының жалпы және қысқаша сиқы міне осындай» [6].

Жас саясатшының өз баяндамасында патша әкімшілігінің қол астына қараған шет аймақтардағы халықтарға жасап отырған озбырлық, адам төзгісіз сасық саясатын батыл әшкерелеуі атақты «Қарқаралы петициясы» талабымен үндесіп жатуы — халық деген қазақ азаматтарының әр жерде жүріп, бір мақсатқа қызмет еткенін айқын көрсетеді.

Жалпы, М.Тынышбаев 1905–1907 жылдары Ресей империясының қоғамдық саяси өміріне белсене араласқан. Ол осы жылдары баспасөз беттерінде отарлық билікті сынайтын мақалаларымен көріне бастаған. Сонымен бірге М.Тынышбаев патшалық билікке қарсы оппозициядағы Ресейдің түрлі саяси партияларының қатарында (кадеттер, эсерлер партиялары), түрікшілдік және

мұсылмандық қозғалыстарға қатысқан. Осыдан барып М.Тынышбайұлының нағыз ұлтжанды азамат болғанын аңғару қиын емес.

Мұхамеджан Тынышбаев — 1916 жыл оқиғасын терең және тура түсінген қазақ оқығандарының бірі

М.Тынышбайұлы бірінші жиһангерлік соғыс өрті тұтанған дүрбелең жылдары қолына қалам алып, «Соғысушы патшалар әскері», «Сүнгүір қайық», «Темір жол хәм Еуропа соғысы», «Соғыс кемелері һәм мина», т.б. көсемсөз мақалаларын жазып, соғысқа араласқан ірі-ірі мемлекеттердің қару-жарағын, әскер санын, соғыс өнерінің жаңа сатыға көтерілген сапалық мүмкіндіктерін, қорғаныс қабілетінің деңгейін «Қазақ» үнқағазында бедерлеп отырады. Осы уақытта ол ел бастайтын көсемінен, сөз бастайтын шешенінен, ту ұстап, тұлпар мінген батырынан айырылған, жауынгерлік өр рухы жасып, азаматтық сана-сезімі кеміген қиын шақта қамсыз, жайбарақат жатқан жұртына, қорғансыз қалың халқына айнала қоршаған аждаһа, аузын арандай ашқан арыстандарға жемтік болып, жұтылып кетпеу жағын көп болып ойлап, толғанудың, түйсінудің мезгілі жеткендігін меззеген сияқты көрінеді. Міне, осындай қилы кезеңде қазақты желіктіріп, құтыртып отырғандардың бірі деген сенімсіздікпен Мұхамеджанның үстінен Верный окружной соты прокурорының бұйырыуымен іс қозғалады. Осыған байланысты ол сотқа жазған жауабының түсініктемесін жоғары мәртебелі Түркістан генерал-губернаторына жолдап, көшірмесін тергеушіге береді. Бұл құжатта Мұхаң орыс үкіметі тарапынан жергілікті халыққа жасап келген жүгенсіздігі мен бассыздық іс-әрекеттерінің 1916 жыл оқиғасының шығуына әкеліп соққан қысқаша тарихын өзі куә болған айғақтар мен дәйектемелер арқылы дәлелдеп, баян етеді [5; 20, 21].

М.Тынышбаев 1916 жылғы 25 маусым Жарлығына қарсы шыққан халық көтерілісінің салдарын (Жетісудағы қанды қырғынды, халықтың Қытай асуын) күні бұрын-ақ болжап, көтерілісті болдырмауға тырысты. Кейін осы көтерілістің зардабын жою ісіне белсене атсалысты.

Ол 1916 жылғы көтерілістің ең басты себебі — жер мәселесі болып табылатындығын, оны туындатқан отарлық биліктің әділетсіз саясаты екендігін ғылыми тұрғыдан дәлелдеп, босқындыққа ұшыраған халық жайында тарихқа өте құнды деректер жазып қалдырды [2; 28, 29].

М.Тынышбайұлы 1917 жылы Уақытша үкіметтің Жетісу облысы бойынша комиссары қызметінде жүргенде босқынға ұшыраған қырғыз бен қазақтың жоғын жоқтаушылардың бірі болды. «Қазақ» газеті 1917 жылғы тамыздың 11-індегі нөмірінде оның Петроградқа үкімет орындарынан босқындарға ақшалай жәрдем сұрай барып 5 миллион сом алып қайтқанын жазды.

М.Тынышбайұлы мен «Қазақ» газетінің әрекеттері белгілі дәрежеде Құлжа қаласында Садық Ювашев бастаған 38 адамнан тұрған «Босқын қырғыздарға жәрдем комитетінің» құрылуына себепші болады. Комитет Ресей мұсылмандарына қайырылып, түскен жәрдем арнайы дәптерге тіркеліп, оның жұмсалуды туралы комитет басшылары «Қазақ» және «Уақыт» газеттері арқылы есеп беріп тұруға міндетті болды [7].

Ел басына күн туған алмағайып заманда бас сауғалап, шекара асып, Қытайға босқан қазақ-қырғыздардың саны туралы да мәліметті Тынышбаев қалдырғанын айта кету лазым: «Қазақтың» 237-ші нөмірінде Қытайға босқан қырғыз-қазақтың саны 164 мың, қырылғаны 83 мың, Қытайда қалғаны 12 мың деп көрсетіліп еді» [8; 5].

Мұхамеджан «Қазақ» үнқағазының (газетінің) 1917 жылғы 6 желтоқсанындағы № 254 санында («Босқын қырғыз-қазақ жайы» атты мақаласында): «44 болыс елде 47 мың 759 түтін бар, сонан қашқаны 40 мың 250 түтін, қырылғаны 95200 жан», — дегенді жазады [8; 5].

Бұл цифрлар небір қыл көпірлерден әуірімдеп өткен қазақ халқының демографиялық өсу деңгейінің тарихын зерттеуге бүгінгі таңда ауадай қажет-ақ құнды деректер.

М.Тынышбаевтың ғылыми еңбектерінің ұлттық мүдде тұрғысында жазылуымен сипатталуы

Мұхамеджан 1920 жылы 1 қазанда Ташкент қаласында ашылған Қазақ халық ағарту институтына қызметке орналасып, осы оқу орнының аяғынан тік тұрып кетуіне көп еңбек сіңірді. Ол институт үшін ел арасынан қаржылай көмек жинауды ұйымдастырды және осы оқу орнында білім алу үшін Сырдария мен Жетісу облыстарынан қазақ жастарын жинады. Институтқа шақырылған Тынышбайұлы математика, физика, химия, түркі халықтары тарихи пәндерінен дәріс оқыды. Сонымен бірге ғылыми жұмыспен де белсене айналысты. Ол орыс география қоғамының Түркістан бөлімінің, Қазақстанды зерттеу қоғамының «Талап» ұйымының мүшесі болды [9; 614].

Бір жолы Мұхамеджанның қолына А.П.Чулошниковтың қазақ халқы тарихына қатысты еңбегі түседі. Көкірегі көмбе, білімпаз жан осы кітаптағы ұлтының намысына тиетін пікірлерге қарсы сын жазып, академик В.В.Бартольдке жібереді. Ғұлама ғалым Тынышбайұлына қатты риза болып, қазақ халқының тарихын жазуға кеңес береді, ең болмаса болашақ зерттеушілер үшін тарихи деректер мен материалдарды жазып қалдыруға ақыл қосады [5; 21–22].

Қазаққа азаттық әпермек болған, бірақ онысынан түк шықпайтынына көзі жеткен Мұхамеджан өмірінің соңғы жылдарында бар күш-жігерін халықтың тарихи санасын қалыптастыруға жұмсайды. Халқымыздың тарихының күрделі, бұрын зерттелмеген кезеңдеріне арнап, дерек көздері бай, ғылыми тұрғыдан негізделген іргелі еңбектер жазады. Оның тарихты терең түсіне білгендігі, зерттеушілігі, қазақ халқының өміріне, кейінгі тағдырына әсер еткен ірі оқиғаларды түпқазық етіп алып, жүйелі түрде қарастыруынан байқалады. Бұл пікірге атақты ғалымның еңбектеріндегі «Қырғыз-қазақ руларының шежіресі», «Қырғыз-қазақтың шығу тегі», «Қазақ» этнонимі туралы», «Алтын Орданың күйреуі және Қазақ хандығының құрылу тарихы», «Ақтабан шұбырынды» секілді, тағы басқа тақырыптағы еңбектері дәлел бола алады. Қазақ тарихының көне дәуірі, орта ғасырлар кезеңі, жаңа заманы ретінде жеке қарастыратын күрделі мәселелерді кеңінен қамтуға талпынысы М.Тынышбаевтың өзіндік қалыптасқан тарихи көзқарасы бар екендігін аңғартады. Оның еңбектері ұлттық мүдде тұрғысында жазылуымен ерекшеленеді. Ол қандай да бір халықтың тарихын жазу үшін сол ұлттың тілін, салт-дәстүрін, мәдениетін жетік меңгеру керек деген принципті берік ұстанды және бұл принципті өзге зерттеушілердің ұстануын талап етті [9; 614].

М.Тынышбайұлы жаңа ғылыми деректерге сүйене отырып, қазақ халқының тамыры тереңде жатқанын дәлелдеді. Сондықтан да орыс ғалымы В.Осадчий: «Мұхамеджан өзінің демократиялық идеяларын іске асырып, өз халқын бақытты еткісі келді. Оған бұл жолда ғылым, ақыл, сенім күш беріп тұрды. Ол шынайы әділдікке, жамандықты жақсылық жеңген таңның ататынына кәміл сенген еді», — деп жазды «Великий творец добра и света» деген кітабында.

Тарихшы-ғалымның белгілі еңбектері кезінде жеке кітап болып, кейде жоғарыдағы қоғамның жинақтарында басылып шығып тұрған. Қашанда болсын жаңа істің жанынан табылып, жауапты жұмыстарды басқару оның пешенесіне жазылған тағдыры іспеттес қызық жайлар сияқты.

*Ұлт зиялысының қазақ ру-тайпаларының
тарихын зерттеуге үлес қосуы*

Талай ғасырдың аумалы-төкпелі оқиғаларын басынан кешірген қазақ халқының тарихын зерттеу үшін алдымен қазақ рулары мен тайпаларының тарихын білу керек. Ал отар елдің тарихын отарлаушы халық жазады демекші, кешегі кеңестік дәуірде тарихымызды басқа елдің тарихшылары, шенеуніктері жазған болатын. Ал халқымыздың өз ішінен шыққан зиялы азаматтарымыз тарих, мәдениет және т.б. тақырыптарға еңбектер жазып, зерттеулер жүргізгендігі үшін құдаланды. Ата-бабасының тарихын, шежіресін жастайынан үйренген зиялы азаматтарымыз еңбектерінің өте құнды екендігі мәлім.

Қазақ тарихына, мәдениетіне, оның ішінде шежіреге қатысты еңбектер жазған зиялылар — Шоқан Уәлиханов, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Әлихан Бөкейханов, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Мұстафа Шоқай. Сөз жоқ, қазақ зерттеушілерінің арасынан ру-тайпалардың тарихын зерттеуге үлкен үлес қосқандардың бірі — Мұхамеджан Тынышбаев. Ол — қазақ тарихының, соның ішінде этникалық мәселелерді зерделеген бірнеше зерттеудің авторы. Өзі кәсіпқой тарихшы болмаса да туған елінің өткеніне, шығу тегіне, ру-тайпалық құрылымына үлкен мән беріп, жиған-тергендерін хатқа түсіріп, ой-тұжырымдарын жазып кеткен.

Совет кезеңінде жарық көріп, шежіре мәселесін арнайы қозғаған ғылыми зерттеулердің ішінде Мұхамеджан Тынышбайұлының «Қазақ халқының тарихына қатысты материалдар» (Материалы к истории киргиз-казахского народа) деген 1925 жылы Ташкентте басылған еңбегі айрықша сүбелі [10]. Автор орысша жазылған бұл еңбегінде қазақ шежіресі, қазақтардың қайдан шыққаны және Қазақ хандығының құрылуы, қазақтардың 1917 жылға дейінгі саны туралы майын тамызға әңгімелеген ғылыми қисындылықтарымен, арғы-бергі тарихты терең зерделеуімен тәнті етеді.

Тарихшы-ғалым өз ізденістерін жүргізуде орыс зерттеушілерінің, соның ішінде В.В.Вельяминов-Зерновтың, А.И.Левшиннің, Н.А.Аристовтың еңбектеріне сүйенді. Осы зерттеушілердің шығармаларындағы ой-тұжырымдарға сын көзбен қарап, кемшіліктері мен олқылықтарын ашып көрсеткен. Ғылыми талдаудың негізінде салмақты да салиқалы пікір танытқан: «Қазақ халқының тарихы жөнінде мейлінше көп жазылды. Алайда тек Вельяминов-Зернов пен Левшиннің зерттеулерін

ғана тыңғылықты дүние деп есептеуге болады. Қалған авторлар әдетте солардағы мағлұматтарды пайдаланады да жаңадан ештеңе қоса қоймайды. Бұлардың арасында қазақ және басқа да түрік халықтарының тайпалық құрамы туралы жан-жақты және қызғылықты зерттеулері бар Аристовтың жөні бөлек. Авторлар әдетте сан қилы түп деректерден тек «қазақ» деген сөзді ғана іздеп және бұл негізгі тайпа, әр кезеңде соған әр түрлі түркі-монғол тайпалары қосылып отырған деп санады. Алайда қазіргі қазақ руларының арасынан қайсысы бұрынғы қазақтардың ұрпағы болып табылады деген мәселеге ешкім бас қатырған да емес. Аристов қазақтардың қазіргі тайпалық құрамын талдағанда жекелеген рулардың өткендігі өмірі туралы тек жол-жөнекей ғана еске алады. Жалпы, қазақтың әрбір руының шежіресін алдын ала зерттеп алмай және олардың қай уақытта басқа қай ру-тайпалармен қарым-қатынас жасағанын анықтамай тұрып, қазақ халқының тарихи тағдырының тұтас бейнесін көз алдына келтіру мүмкін емес. Сондықтан біз жекелеген рулардың шежіресін хронологиялық тәртіппен қысқаша мазмұндауды мақсат еттік» [11].

Жетісулық ғалым зерттеуінде қазақты құраған рулар мен тайпалардың тарихына жеке-жеке тоқталып, олардың әрқайсысының шежіре-кестесін, ұрандарын анықтап жазады. Еңбектен мынадай жолдарды оқимыз: «Қазақтардың үш жүзден құрылғаны мәлім: Ұлы, Орта және Кіші жүздер.

Ұлы жүзді құрайтындар: а) Үйсін (тармақтары — Дулат, Албан, Суан, Сарыүйсін), оған қосылғандар: Шапырашты, Ошақты, Ысты және Сіргелі; ә) Жалайыр; б) Қанды, оған Шанышқылы қосылған.

Орта жүзді құрайтындар: а) Арғын; ә) Найман; б) Қыпшақ; в) Қоңырат; г) Уақ; д) Керей.

Кіші жүзді құрайтындар: Алшын, ол үш топтан тұрады: а) Байұлы (адай, беріш, алтын, жаппас, есентемір, таз, байбақты, тана, масқар, алаша, қызылқұрт, шеркеш және ысық); ә) Әлімұлы (әлім, шөмекей, немесе шөмен, және кете); б) Жетіру (табын, тама, жағалбайлы, телеу, кердері, керейт және рамадан) [11; 9].

Автор жүздердің шығуы ерте кездермен, дәлірек айтсақ, Алтын Орда кезеңіне сәйкес келетіндігі туралы пікір білдіреді. Осыған орай өз ойын былайша түйіндейді: «... Наймандардың Шайбақтар қарамағына өтуі 1320–1330 жылдары шамасы болуы ықтимал, яғни Хайду хан өлген соң бірнеше жыл өткеннен кейін. Шамасы, бұл Үгедей мен Шағатай ұрпақтарының өзара қырқысы кезінде болған сияқты. Жошы ұлысының (Алтын Орда) Батыс бөлігін Батудың ұрпақтары, Шығыс бөлігін Семей облысы мен Балқаш көлімен, Қаратауға дейінгі аралықты (Ақ Орда) Орда-Еженнің ұрпақтары, ал орта бөлігін, Арал немесе Көк теңізден солтүстікке дейінгі аралықты (Көк Орда) Шайбақтың ұрпақтары биледі десек, онда наймандар шамасы қазіргі Атбасар, Ырғыз үйездерін мекендеп, Әмудария мен Сырдарияның төменгі ағысын мекендеген хорезмдік ұйғырлармен көрші тұрса керек» [12; 5–6].

Әрбір жүздің ру-тайпалық баянында Мұхамеджанның өзінің тайпасы Наймандар туралы біршама жазылған. Ғалымның Наймандар жөнінде берген мәліметтері тайпаның тарихын терең зерттеуге мұрындық болады. Тарихи деректерге негізделіп баяндалған Наймандар жайлы жазбасында автор оларды монғол текті тайпалардың қатарына жатқызады: «VIII ғасырдағы қытай деректерінде Наймандар Байкал көлінің оңтүстігін мекендеген тайпа ретінде аталады. Олар 850 жылдары бір жағы Орхон өзенінің жоғары сағасынан Тарым алабына дейін және екінші жағы Қара Ертіске дейінгі жерді алып жатты. Наймандар орналасқан географиялық жағдайдың өзі олардың үнемі монғолдармен бірге тұрғандығын байқатады. Олардың батысын мекендеген арғындардың өзін ғалымдар монғолдарға жатқызса, онда Наймандарды монғол тайпасына жатқызу көңілге қонымдырақ саналады» [12; 5].

М.Тынышбаев орта ғасырларда Наймандардың ұлыстардың қоғамдық өмірінде айтарлықтай орын алғандығын Әбілғазының, Мұхамед Салихтың, т.б. еңбектеріне сүйене отырып, дәлелдейді. Өз ойын автор: «Аттай 100 жыл бойы (1500-ден 1600-ге дейін, тіпті 1625 жылға дейін) Марыдан Балқашқа дейінгі Сырдың төменгі ағысында және одан да арғы елдің өмірінде наймандар ірі саяси рөл атқарады. Шамасы, олар басқа да ру-тайпалардан сан жағынан көптігіне арқа сүйесе керек» [12; 6], — деп қорытындылаған. Наймандардың қоғамдық өмірдегі белсенділіктері мен елеулі рөлін олардың санының өзгелерден басым тұруымен түсіндірген.

Қазақ хандығының құрамына енгеннен кейінгі наймандардың көші-қон аймағын ғалым: «1680 жылдары Наймандар бір жағы Қаратаудан, Әулиеата тауынан Ташкентке дейінгі, екінші жағы Арыс өзенінің Сырдарияға құйғанына дейінгі жерді алып жатты. Біраз бөлігі Сырдарияның сол жағалауын мекен етті» [6, 7], — деп көрсеткен. Наймандардың орналасқан аумағын айқындауда тарихшылар М.Тынышбаевтың осы пайымдауын басшылыққа алады.

Мұхамеджан XVIII–XIX ғасырлардағы Наймандардың ата қоныстарын көрсете отырып, олардың Семей, Жетісу өңіріне көшіп кеткендеріне назар аударады. «1758–1760 жылдары Наймандар Қарқаралы үйезіндегі Тоқырауын өзенінен бастап, Алтай мен Жоңғар Алатауына дейінгі аумақты алып жатты; соңғы жылжу 1810 жылы шамасына сәйкес келіп, осы кезде Наймандар Қарқаралы үйезі мен Шыңғыстауды тастап, оңтүстік-шығысқа жылжыды» [12; 7], — деп жазғаны айтқан ойымызды бекіте түседі.

М.Тынышбаев Қазақ хандығының құрылған уақытын 1456 жыл деп санайды. Осындай тұжырымға келуде ғалым Мұхамед Хайдардың «Тарих-и Рашидиіне» сүйенеді. Тарихшы хандықтың күшейген кезін 1465 жыл деп есептейді. Сөзіміз дәлелді болу үшін Мұхамеджанның жазғанын келтірейік: «... Өзбек ханы Әбілқайыр өлген соң (1465 жыл шамасы) Жәнібек өз Арғындарымен Еділдің төменгі сағасына кетіп, сонда тұрақты ордасы Астраханды салған десек, біз қателеспейміз» [13].

Кейбір тарихшылар осы көрсетілген уақытты Қазақ хандығының күшейген емес, құрылған жылы деп қабылдайды. Өкінішке орай, Қазақ хандығының құрылу уақыты тарихнамада даулы мәселе болып табылады. Өйткені зерттеушілер Қазақ мемлекеттігінің құрылған уақытына келгенде әр түрлі көзқарас танытады. Осыған орай, Қазақ хандығының құрылу мерзімі туралы ғылымда ортақ тұжырым әлі қалыптаспаған [14].

М.Тынышбайұлының қазақ халқының тарихына арнаған белгілі еңбегінде келтірілген жаңаша пікірлерді қазіргі тарихнамадағы зерттеулер дәлелдеп жатыр. Әрине, кез келген ғылыми еңбектегі сияқты оның үстірт пікірлері де жоқ емес, оны ғылыми сүзгіден өткізу қазіргі тарихшылар алдында тұрған міндеттердің бірі. Тарихи білімі болмағанымен, оның жоғары білімді адам ретінде жалпы ғылыми әдістерді терең меңгергенін көруге болады. Тарих ғылымында қолданылатын жүйелік талдау, салыстырмалық, тарихилық болжам жасау, оны тексеру сияқты ғылыми әдістер қолданылған. Автордың сол кезде жасаған тұжырымдарына қазіргі зерттеушілердің көбі сілтеме жасайды.

М.Тынышбаевтың әмбебап ғалым ретінде тарих, археология, этнография мәселелері бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналасуы

М.Тынышбайұлы әмбебап ғалым ретінде сан-салалы өлкетанушылық еңбектер жазған. Ол қазақ шежіресін зерттеумен қатар, қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы күресінің тарихына арналған «Ақтабан шұбырынды» атты шығармасын, «Көксу үйіндісі және Баласағын қаласы», «Сырдария және Жетісу губерниясындағы қалалардың, бекініс, қорғандардың іздері», Ежелгі Иланбалық (Іле Балық) қаласының орны туралы» деп аталған өлкетанушылық мазмұндағы еңбектерін жазып, жариялаған.

Айта кетерлік жайт, М.Тынышбаевтың тарихшы ретінде білгірлігі оның «Отзыв о труде А.П.Чулошникова по истории казак-киргизского народа» [15] атты еңбегінен айқын көрінеді. Ол мұнда аталған тарихшының қазақ халқын құраған «қоңырат», «жалайыр», «найман», «керей» руларының тағдырындағы Шыңғысхан рөлі туралы көзқарастарындағы қателіктерді орынды байқаған. Мысалы, мұнда М.Тынышбаев деректер негізінде қоңырат руының Шыңғысханға шеше жағынан туыстығын, ал Шыңғысханды керей тайпасынан шықты деген А.П.Чулошников көзқарасының тарихи деректер тұрғысынан негізсіздігін, сондай-ақ аталған тарихшының Шыңғыстың наймандармен одақ жасағаны туралы көзқарасының да қателігін атап көрсеткен.

Ғұлама ғалым «Ақтабан шұбырынды (қазақтардың азапты босулары мен айбынды жеңістері)» атты еңбегінде [16] үш жүздің «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдары бас қосқандығын айта келіп, ынтымақтастықтың арқасында Аңырақай шайқасында қазақтардың жеңіске жеткендігін баса көрсетеді: «Ә.Диваев келтірген екінші аңыз бойынша, қалмақ қырылған жеңістен соң соғыс тағы да 3–4 жылға созылады. Бұл екінші ұрыста да қалмақтар орасан жеңіліске ұшырап, сол ұрыс болған жер (қалмақты аңыратқан соң) «Аңырақай» аталып кетеді. «Ақсақалдардың айтуынша, — дейді Диваев, — «Аңырақай» Арал теңізінің солтүстігіндегі таудың Алакөл жағында жатқан «Итішпес» көлінің жанындағы жер».

Аңырақай жеңісі туралы аңыз Пішпек, Алматы уезінің қазақтары арасында да сақталған. Бірақ, бұл аңыз бойынша, «Аңырақай» Диваев көрсеткен жақта емес. Балқаштың оңтүстікке сұғынған айдынынан оңтүстік-шығысқа қарай 12 шақырым жердегі «Итішпес» Алакөлдің қасында. Енді осы Алакөл шығанағының оңтүстігінде «Әбілқайыр», «Сұңғайты» таулары, «Ақсүйексай», атақты «Хантау» созылып жатыр. Осы тауларда «Үлкенордақонған» және «Кішіордақонған» шатқалдары бар (екі орданың хандарының шатырлары тұрған жер).

Бізде бұл кезеңді камтитын бұлардан басқа аңыздар жоқ. Бірақ бізге ендігі жерде шатқалдардың географиялық аттары көмекке келеді. Көшпелілердің, әсіресе қазақтар мен қырғыздардың, шатқалдарға, сонда өткен үлкен оқиғаларға байланысты ат беріп отыратын ерекше қасиеті бар.

Осы ретте, біріншіден, Шымкенттен батысқа қарай 30 шақырым, «Бадам» станциясынан 5 шақырым жердегі Ордабасы атты кішкене таудың маңызы зор.

Екіншіден, Боралдай және Қошқарата өзендерінің бас жағындағы (Әулиеата және Шымкент уездерінің шекарасында) Арқарлы тауда «Үлкенордақонған», «Кішіордақонған» деген екі шатқал бар. Яғни, бұл аттар екінші рет бір өңірден қатар (бір-бірінен 5–4 шақырымда) кездеседі.

Үшіншіден, Әулиеатаның шығысындағы, Ақыртөбе және Подгорный станцияларының қарсы алдында «Сұңғайты», «Әбілқайыр» деген екі сай бар.

Шабуылға шыққан үш топтың кездесуі, біздіңше, Ордабасы тауында өтті. Алатау мен Қаратау қоршаған, Арыс пен Бадам өзендері өтетін түйетайлы жазық таулы-тасты, кезектескен кішкене жоталары бірте-бірте ойлы-қырлы далаға айналады. Аса биік болмаса да Ордабасы тауынан сол маңайдың бәрі алақанға салғандай көрініп тұрады. Арыстанды әйтпесе Шаян (90–100 шақырым) ойпаттарынан көтерілгенде көзге бірден осы Ордабасы шоқысы шалынады. Енді бұған Ордабасының қасынан Бадам өзені ағып өтетінін, сол жерлердің қалың шөбін, көгалдай кілемін, Ордабасының артындағы (батысы мен оңтүстікке қарай) көп сайларға қазақтардың қалың қолы жасырылуы мүмкіндігін қоссақ — бұл жерде қазақтардың негізгі күші жиылған бас қосыны болғаны өзінен-өзі түсінікті. Осы жерде қазақтардың өзара ант берісіп, бас қолбасы етіп Әбілқайыр ханды сайлағанына, халық дәстүрі бойынша іс оңға басу үшін құрбандыққа ақбозаттың шалынғанына біз тіпті сенімдіміз (Левшин кітабы, 11, 71-б.).

Келесі тарихи жер — Боралдай мен Қошқарата өзендерінің жоғарғы ағысында, бір-бірінен 3–4 шақырым жерде тұрған. Үш жүздің бас ханының және Кіші жүз ханының қосындарының орындары, Үш жүздің Бас ханы болып Тәуке ханның ұлы Болат хан есептелсе, «Үлкенордақонған» — соның қосыны тұрған жер. Кіші хан Әбілқайыр болатын, ол барлық қазақ әскеріне қолбасшылық етті. «Кішіордақонған» — соның қосыны тұрған жер. Әрине, бейбіт жылдары кең жер мен дербестікті сүйетін хандардың қосымдары бұлайша бір-біріне жақын қонбайтынын да ескерту қажет. Оларды былай қойып, өріс кең жағдайда байлардың өздері бір-бірінен алыс отыруды ұнататын әдеті.

Қазақ әскерлерінің одан әрі шығысқа қозғалуының ізін Подгорное поселкесі қарсысындағы «Әбілқайыр сайы» атты мекен атынан көреміз. Жергілікті ботбайлар (дулат руына жататын) ертеректе осы жерге Әбілқайыр атты бір хан аялдағанын айтады.

Әдетте қазақтар «Әбілқайыр» есіміне міндетті түрде «Сұңғайты» деген жер атын қосақтайды. Осы екі ат Подгорное поселкесі жанында және Балқаш көлінің оңтүстігінде бірдей кездеседі. Бірақ «Сұңғайты» сөзінің қандай мағынасы бар, оны халық аңызын жадында сақтап жеткізуші ақсақалдардың бірде-біреуі түсіндіріп бере алмады.

Ақырында Балқаштың оңтүстігіндегі жерлердің де географиялық аттарымен, халық жадында сақталуымен қазақтардың ұлы жеңісті жорығына қатыстылығы соншалық, бұл жерде де бір уақытта Бас хан Болат пен Кіші хан Әбілқайыр қосындары аялдағанына күмән қалмайды.

Аталған тарихи оқиғаның барысын осылайша анықтай отырып, ұлы «Аңырақай» жеңісінен кейін қалмақтардың Іле өзенінен құлдай шығысқа қарай қашқанын айтуға болады» [16].

Қорыта келе айтарымыз, М.Тынышбаевтың қазақ тарихына қатысты еңбектерінің ғылыми құндылығы қазірге дейін еш мәнін жойған жоқ. Кәсіби тарихшы болмағанына қарамастан, оның зерттеулеріндегі ғылыми білім деңгейі қазіргі кездегі көптеген зерттеулерден анағұрлым жоғары. Өйткені тарихи еңбектің қандай формада (әңгіме, баяндау, трактат, академиялық монография) жазылуы маңызды емес, ондағы ғылыми жаңалық деңгейі және оны дәлелдеу аппараттарының болуы ғана шарт. Сондықтан кезінде еңбектері баспасөзде көп жарияланған В.В.Бартольд, Г.Е.Грумм-Гржимайло, А.Н.Самойлович және басқа да белгілі шығыстанушылар Мұхамеджан Тынышбайұлының зерттеулеріне жиі-жиі жүгініп отырған.

М.Тынышбайұлының Голощекинмен кездесуі

1925 жылы Қазақстанға саяси жетекші болып Ф.И.Голощекин келді. Ол келген бетте өзіне қарсы шыққан, айдауына жүрмеген қызметкерлерді шетке шығара бастады. Голощекинмен істесе алмаған С.Қожанов, С.Сәдуақасов, Н.Нұрмақов, Ә.Әлібеков және басқалары Қазақстаннан кетіп қалды. Орталық атком төрағасы жұмысшыдан жоғарылатылған Жалау Мыңбаев бір беткей қайсар адам болатын, Голощекин айдауында жүрмеген соң оны да қуды. Оның орнына Шымкент маңында

болыстық партия комитетінің хатшысы болып жүрген момын шаруа Елтай Ерназаровты әкеліп қойды [17].

Голощекин келе сала өзінше жаңа теория ашып, Қазан төңкерісі Қазақстанға соқпай бір бүйір өтіп кеткен, Қазақстан еңбекші бұқарасы оның жемісін татпаған, сондықтан мұнда революцияны қайталап «Кіші Қазан» науқанын өткізу керек деп, 1927 жылы егістік, шабындық жерлерді қайта бөлу, 1928 жылы «жартылай феодал байлардың» мал-мүлкін кәмпескелеу науқанын жүргізді. Осы науқандардың ізін ала 1929 жылы «құлақтарды топ ретінде жою негізінде елді жаппай колхоздастыру» науқаны басталып кетті. Егер де «Кіші Қазан» төңкерісін қалай жасауға болатынын Қазақстан мысалымен дәлелдесе, Голощекиннің абыройы артып, мерейі тасыйтын еді. Сондықтан да ол осы ойын сынақтан өткізу үшін өзінің басты қарсыластарының бірі — Мұхамеджан Тынышбаевпен оңаша сөйлескісі келді.

Сонау зұлмат жылдары халқымыздың біртуар азаматы М.Тынышбаевтың Голощекинге қарсы қалай күрескені жайлы жазушы Бек Тоғысбаев көркем шығарма жазып, көзі тірісінде «Парасат» журналының редакциясына әкеліп тапсырған екен. Осы орайда белгілі жазушының төмендегі әңгімесіне тоқтала кетсек, артық болмас: «Алаш» партиясының негізін салушылардың бірі, жоғары білімді темір жол инженері, бұрынғы Мемлекеттік дума депутаты, Уақытша Үкіметтің Түркістандағы төтенше өкілі, жас жағынан да өзімен тұрғылас адамды асықпай тындағысы келген. Онымен дайындықсыз, жеңіл-желпі сөйлесуге болмайтынын да сезетін. Соңғы жылдары осы Қызылорданы астанаға айналдыру үшін негізгі құрылыстарды басқарып жүргенін білетіндіктен, онымен ресми сөйлесуге толық хақысы бар екенін де ұмытпаған.

Мұхамеджан Тынышбаев Филипп Голощекинді сыртынан жақсы білетін. Николай патшаны қанша жек көрсе де, Голощекин бастаған қызылдардың оны күллі семьясымен қырып тастағанын жауыздық деп есептейтін. Оған қоса капиталистерді, помещик-кулақтарды, интеллигенцияны қудалап-қорлауда сұмдық қатыгездік көрсеткен Филипп Исаевич Қазақстанда да ешкімді жарылқамайды деп есептейтін. Дегенмен алдын бір көріп, сөз төркінін аңғарғысы келген.

Мұхамеджан салдырған, дария жағасындағы тоғай ішінде айналасы ағашпен қоршалған, іші-сыртына күзет қойылған жеке үйде жалғыз тұратын Голощекин оған пар ат жеккен пәуеске жіберген екен, тамақ әзірленгенше екеуі Сыр жағасында батар күннің қызылына, толқып аққан дария суына қарап ойланып тұрды да, әңгімені алыстан орағытты. Голощекин жасы өзімен қарайлас болса да, Тынышбаевқа «сіз» деп сөйледі.

– Мен сіздің Верный гимназиясын алтын медальмен бітіріп, генерал-губернатордың арқасында Петербурттағы темір жол қатынасы институтын бітіргеніңізді, Мемлекеттік думаға депутат болып сайланғаныңызды, Россиядағы, Орта Азиядағы темір жолдарды салуға қатынасканыңызды, қазіргі уақытта астана құрылысын басқарып жүргеніңізді жақсы білемін. Бұрынғы Ақмешіт-Перовскийді өзгертіп Қызылорда деп атапсыздар, атына заты сай ма?

– Күні кешегі астанамыз Орынбор ұлан-байтақ қазақ өлкесінен шалғайда жатыр. Сыр бойы — қалың қазақтың іші және ең бастысы, Москва мен Ташкент ортасындағы темір жол торабындағы қала. Бұрынғы Ақмешіттің орны әзірше астана болуға жарайды деп есептеймін.

– Ашығын айтқанда, бұл жер маған ұнамайды. Күні ыстық, жері шаң, айнала — құм, тозаң. Оның үстіне солтүстік, шығыс, орталық Қазақстаннан алыс жатыр.

– Басқа өлкелерге әзірше қолайлы қатынас жолы жоқ. Егер Жетісу темір жолы салынып, Түркістан мен Сібір өлкесі жалғасса, астананы басқа қалаға көшіру қиын болмас.

– Бәрібаев пен Жандосов бұрынғы Верный, қазіргі Алматыны, атай береді.

– Алматы — Верныйдан бұрынғы тарихи атау. Ол ежелгі Үйсін хандарының, Моғолстан мемлекеті астанасының орнында тұр.

– Айтпақшы, сіз тарихшысыз ғой. Мен кейбір еңбектеріңізбен таныспын. Қазақтардың арғы тегі монғол екені рас па?

– Қазіргі қазақ халқының құрамында аздаған монғол элементтері бар. Бірақ тұтастай алғанда қазақ — түркі тектес Ғұн, Сақ деген ежелгі империялардың мұрагері. Тіліміз, тұрмысымыз, салт-дәстүрлеріміз солардан қалған. Қазіргі өзбек, татар, башқұрт, әзербайжан, түрікмен, қырғыз, Қырымдағы, Кавказдағы біраз халықтардың шығу тегі бір.

– Осман түріктері де сіздермен туыса ма? — деп, Голощекин біле тұра әдейі сұрады.

– Арғы түбіміз бір. Бәріміз — Ұлы Түрік қағанатынан тараймыз. Шыңғыс хан империясы құрылмай тұрғанда, қазіргі Түркиядағылар батысқа қарай осы біз жағасында тұрған Сырдария мен Әмудария арасынан қоныс аударған.

– Византияның, Арменияның жерін жаулап алған деңіз... Түркістан өлкесінің тарихымен ептеп таныспын.

Әлі де тереңірек біле түссем деймін. Керекті кітаптар жөнінде көмектесер деп сенемін, — деп Голощекин сыпайы сөйледі. — Ал енді... төтелей сұрақ қойсам айып етпессіз... Сіз совет өкіметіне неге қарсысыз? Еңбекші халықтың қамын ойлаған өкіметке қалайша ішіңіз бұрмайды?

– Мен халық қамын ойлайтын өкіметке қарсы емеспін. Совет өкіметінің бостандық, теңдік деген сөздері ұнайды.

Еңбекші халықты оқыту, білім беру бағытын жоғары бағалаймын. Қалалар тұрғызу, автомобиль, темір жолдар салу, электр, телефон-телеграф жүйелерін дамыту жоспарын дұрыс көремін. Маған тек кейбір саяси науқандар ұнамайды.

– Мысалы?

– Байларды, капиталистерді жоямын дейсіздер. Совет өкіметіне қарсы қолдарына қару алып күрескендер жойылды, ал енді бейбіт еңбекке жұмылып жүргендерге тиісудің керегі не? Елдің экономикасын дамытатын солар емес пе?

– Мұныңызға келіспеймін, — деді Голощекин даусын қатқылдау шығарып. — Мұныңыз тап тартысы туралы Лениннің теориясына қайшы...

– «Тап тартысы» деген ойдан шығарылған, өмірде жоқ теория.

– Неге жоқ дейсіз? Бай-капиталистердің өз мақсаты, пролетариат пен кедейлердің өз мақсаттары бар. Яғни күрес содан туады.

– Мемлекет, билік бар жағдайда қайшылыққа, күреске жол бермеуге болады. Ол үшін экономиканы дамытып, халықтың тұрмысын жақсарту керек.

– Жарайды, бұл жөнінде пікіріміз үйлеспей-ақ қойсын... Жүріңіз, тамақ даяр болған тәрізді.

Голощекин негізгі ойын кейінге шегеріп, дәм үстінде халықтың салт-тұрмысы, әдет-ғұрпы жайында сұрастырып отырды. Сібірдегі азғантай ұлттардың салт-дәстүрінен хабардар екен, соны қазақтармен қалай байланыстыруға болатынын да білгісі келген. Тынышбаевтың бұл төңіректе де білімдарлығына, бәрін біріне-бірін байланыстыра, терең талдайтынына таң қалған. Ол тіпті дүние жүзі халықтарының құралуы, қалыптасуы жайында төгіле баяндады. Халық пен ұлттың бір ғасырда, тіпті бірер жүз жылдарда қалыптаспайтының, оған әр түрлі саяси, тарихи, әскери-соғыс оқиғалары әсер ететіні жайында ғылыми дәлелдер, мысалдар келтірді. Бұл жөнінде жеке қайраткерлердің, мысалы Цезарьдың, Аттианың, Шыңғыс ханның, Әмір Темірдің, Ұлы Моғолдардың, Наполеонның, ұлы Петр мен Екатерина Екіншінің, Лениннің тарихта қандай рольдер атқарғаны жайында айтқаны құлағына жағып отыр. Кіші Октябрь төңкерісін жасаса, Қазақстан тарихында, жалпы көшпенділер өмірін өзгертуге өзінің қандай роль атқарып, атын алтын әріппен жазылатыны жайында да қиялдап қояды.

– Қазақ мыңдаған жылдар бойы бір шеті отырықшы, бір бөлігі көшпенді болып өмір сүруге мәжбүр болған, — деді Тынышбаев. — Мысалы, осы Сырдарияның, Шу, Іле, Талас, Қаратал, Лепсі, Ертіс, Жайық өзендерінің жағаларында үлкенді-кішілі қалалар салынған. Бірақ солардың бәрін жан-жақтан анталаған жаулар жойып отырған. Қазіргі қазақ жерін, Орталық Азияны ертеден-ақ қытайлар әлденеше рет шауып, қиратып кеткен. Тек араб, парсылардың ғана қарсы жорығы бетін қайтарған. Біздің даламыз қайта бас көтеріп келе жатқанда қалаларымызды қалмақ-ойраттар ойрандап кетті.

– Шыңғыс хан ше? — деп сөзін бөлді Голощекин.

– Шыңғыс ханның мақсаты — түркі халықтарын билеп, оны қанап отырған парсы-тәжіктерді талқандап қуу болған. Мұхаммед-шах сауда-саттық жасайық деп жіберген елшілерін түгел өлтіріп, керуендерін тонаған. Бәріне Хорезм шахы кінәлі...

– Татар-монғолдар дүние жүзінің талай елдерін жаулап алды емес пе?

Біріншіден, Шыңғыс ханның әскерінде монғолдар өте аз болған. Оның әскері негізінен кейін қазақ, өзбек халқын құраған ірі тайпалар, ұйғырлар, татарлар, қырғыздар, түркі тілді Сібір халықтарынан құралған. Шыңғыс ханның өз руы Тайшуыт, ол Қияттан тарайды. Бұлардың бәрі түрік тілді Күн империясының — қытайлар Хун, Еуропа Гүн деп атаған ұлы мемлекеттің, одан кейінгі Ұлы Түрік қағанатының мұрагерлері еді. Күн империясы шығыста Хинган тауынан, батыста Дунайға

дейінгі ұшы-қиырсыз аймақты алып жатқан. Шыңғыс хан және оның мұрагерлері сол империяны қалпына келтірді.

– Ал Россия, Қытай, Вьетнам, Корея, Персия сияқты елдерді де бағындырғаны қалай?

– Ол елдердің ешқайсына Шыңғыс хан барған емес. Ол соғыстарды жан-жақтағы елдерді тыныштандырып, алым-салық алу үшін оның ұрпақтары жүргізді. Ал Алтын орда Еділ жағасына орнап, Россияны екі жүз жылдан астам уақыт сыртқы жаулардан қорғап тұрды.

Голощекин іштей «мынау нағыз пантюрист екен!» — деп қорығты. Мұның көзін ертерек құрту керек деп түйіп, бірақ асықпауды жөн көрді. Керекті адамдарға тапсырма беріп, фактілер, дәлелдер жинау керек...» [18].

Шынында кара тізімге алып, әр қадамын қалтқысыз баққан қызыл жендеттер М.Тынышбайұлына халқының тарихын жазуға мүмкіндік бермей, 1930 жылы 3 тамызда қамауға алып, Ресейдің кара топырақты аймағына (қазіргі Воронеж облысы) бес жылға жер аударады. Айдауда жүрген кезінде М.Тынышбаев Мәскеу — Донбасс темір жолын жобалау бөлімінде жұмыс істейді. Содан кесілген мерзімін өтеп елге оралады. Бірақ ұзамай, ол 1937 жылдың қараша айында қайтадан тұтқындалып, көп кешікпей Ташкент түрмесінде атылады [3; 98].

Қызы Фатимаға айтқанындай: «Мен өмірімде адал еңбек етуден танған жоқпын. Бар мақсатым халқымды оятып, жарқын өмірге бастау» еді дегендей, М.Тынышбаев халқының есінде осындай сипатта қала бермекші.

Түйін

Кенес үкіметі М.Тынышбаевты ғана қуғындаумен шектелген жоқ. Оның балаларын, туыстарын, жерлестерін, тіпті М.Тынышбаевты өмірі көрмеген адамдарды да қуғын-сүргінге салды. Мәселен, оның 1921 жылы тырысқақ ауруынан қайтыс болған алғашқы зайыбы Гүлбаһрам Шәлімбаевадан туған тұңғышы Ескендір Тынышбаев Алаш Орда «тапсырмасын орындаушы» деген айыппен 10 жылға сотталды. М.Тынышбаевтың осы зайыбынан көрген қыздары Фатанад-бану (Фатима) мен Динарада да зұлмат жылдардың зұлымдығын көп көрді [2; 31, 32].

Ескендір Мұхамеджанұлы ұзақ өмір сүрді. Ол қазақтан шыққан тұңғыш кинооператор және деректі фильмдер режиссері болды. Бұл күндері ортамызда жоқ. Ғалымның бірлі-жарым шағын рецензиялары, мақалалары ұзақ жылдар бойы осы Ескендір Тынышбаевтың қолында сақталып келген. Олар: «Следы древних городов, крепостей, курганов в Сыр-Дарьинской и Джетысуйской губерниях» [19]; «О местонахождении древнего города Илан-Балыка (Или-Балыка)» [20]; «Предания о казахском хане Тауке и батыре его Алдыяре» [21].

Мұханның Әмина Шайхалиевадан 1933 жылы туған Дәулет деген ұлы — бұл күндері үлкен ғалым, техника ғылымдарының докторы, аса ірі химик. Көптеген жылдар нағашы атасының фамилиясын алып шалғайдағы Башқұртстанның астанасы — Уфа қаласында еңбек етті. Соңғы жылдары атажұртқа оралған Дәулет Мұхамеджанұлы Шайхали-Тынышбаев Алматыдағы Қазақстан-Британ университетінде ұстаздық қызмет атқаруда.

«Ата-анамның отбасылық өмірі көпке созылған жоқ. Ол кісілер 1930 жылдың сәуір айында үйленді. Мен туғанда әкем түрмеде екен, — деп еске алады Мұхамеджанның ұлы Дәулет. — Маған анамның фамилиясын беруін және анамның атасының есімін беруін аманат етіпті. Ол кісі мені осылай аман алып қалғысы келген шығар. Содан кейін бізді Воронеж облысына жер аударды. Ол жерде төрт жылдай болдық. Әкем өте қатаң әрі қиын жағдайда күн кешті. Анам болса қолда бар заттарын сатып, азық-ауқатты әзер табатын.

Дәулеттің ұлы — Асқар ғалым-математик. Ол кезінде Мәскеуде кандидаттық, ал 2004 жылы Канадада докторлық диссертациялар қорғаған. 1996–1999 жылдары Канада мен Америка Құрама Штаттарында ғылыми зерттеулермен айналысқан. Ол қазір әкесі Дәулет сияқты Алматыдағы Қазақстан-Британ техникалық университетінің профессоры болып еңбек етуде.

Тек елімізде жүзеге асырылып жатқан оң саясат шапағаты арқасында М.Тынышбайұлының Алматы қаласындағы тұрған үйіне мемориалды тақта орнатылды. Қазақ көлік және коммуникация академиясына (сонда 2000 жылы ескерткіш-бюст орнатылған), көшеге, Алматы облысы Сарқант ауданының бір ауылына Тынышбаев есімі беріліп, Сарқант қаласында оның ескерткіші қойылды. Осы ғана көңілге медеу, болашаққа сенім туғызады.

Иә, халқы үшін жанын құрбан еткен қазақта Мұхамеджан Тынышбаевтай есіл ерлеріміз аз емес. Ал, сол Алаш арыстарының ерлігіне бас иіп, олардың еңбегін кеңінен насихаттау — бүгінгі ұрпақтың парызы!

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Садықбай Ж.* Мұхамеджан Тынышпаев // Қазақ. — 2010. — 27 тамыз. — № 34–35 (495–496). — 8-б.
- 2 *Қуандық Е.С.* Қазақстан тарихы. (Кенес дәуірі және тәуелсіз Қазақстан): Оқулық. — Алматы: «Дәуір» ЖШС РПБК, 2012. — 512 б.
- 3 Қазақ халқының тарихи тұлғалары: Қысқаша анықтамалық. — 1-к. / Деректерді жинақ., баспаға ұсынғ.: Ә.Көпіш, Г.Мұзафарова. — Алматы: Өнер, 2011. — 95, 96-б.
- 4 Жетісу. Энциклопедия. — Алматы: Арыс, 2004. — 596-б.
- 5 Қызыл қырғын / Құраст. Қ.Қасенов, Ә.Төреханов. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 80 б.
- 6 *Тынышбаев М.* Қазақтар және азаттық қозғалысы (Автономшылар одағының 1-ші Съезінде 1905 жылғы 19 қарашада оқылған баяндама) // Жұлдыз. — 2003. — № 4. — 201–203-б.
- 7 *Қойгелдиев М.* Алтынның сынығы // Ана тілі. — 1991. — 1 тамыз. — 5-б.
- 8 *Тынышбайұлы М.* Босқын қырғыз-қазақ жайы // Ана тілі. — 1991. 1 тамыз. — 5-б.
- 9 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. — 8-т. / Бас ред. Б.Аяған. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 2006. — 704 б.
- 10 *Тынышпаев М.* Материалы к истории киргиз-казахского народа / История казахского народа: Учеб. пособие. — Алматы: Санат, 2002. — С. 66–152.
- 11 *Тынышбаев М.* Қазақ тарихына материалдар: Қазақ руларының шежіресі / Орысш. ауд. Ә.Салықбай // Қазақ тарихы. — 2009. — № 5 (98). — 9–11-б.
- 12 *Тынышбаев М.* Қазақ тарихына материалдар: Қазақ руларының шежіресі (жалғасы) / Орысш. ауд. Ә.Жұмабекұлы // Қазақ тарихы. — 2010. — № 2 (101). — 5–7-б.
- 13 *Тынышбаев М.* Қазақ тарихына материалдар: Қазақ руларының шежіресі (жалғасы) / Орысш. ауд. Ә.Салықбай // Қазақ тарихы. — 2009. — № 6(99). — 3–7-б.
- 14 Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Найман. — X-т. — 2-к. — Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2008. — 240-б.
- 15 *Тынышпаев М.* Отзыв о труде А.П.Чулошников по истории казак-киргизского народа / История казахского народа: Учеб. пособие. — Алматы: Санат, 2002. — С. 49–66.
- 16 *Тынышбайұлы М.* Ақтабан-шұбырынды. (Қазақтардың азапты босулары және айбынды жеңістері) // Ана тілі. — 1990. — 3 мамыр. — 4–5-б.
- 17 *Ахмедов Ф.* Алаш «Алаш» болғанда: Естеліктер мен тарихи деректер. — Алматы: Жалын, 1996. — 68-б.
- 18 *Тогысбайұлы Б.* Тынышбаев пен Голощекин (хикая) // Парасат. — 2007. — № 4. — 24–28-б.
- 19 *Тынышпаев М.* Следы древних городов, крепостей, курганов в Сыр-Дарьинской и Джетысуйской губерниях / История казахского народа: Учеб. пособие. — Алматы: Санат, 2002. — С. 197–200.
- 20 *Тынышпаев М.* О местонахождении древнего города Илан-Балыка (Или-Балыка) / История казахского народа: Учеб. пособие. — Алматы: Санат, 2002. — С. 205, 206.
- 21 *Тынышпаев М.* Предания о казахском хане Тауке и батыре его Алдыре / История казахского народа: Учеб. пособие. — Алматы: Санат, 2002. — С. 217–220.

Р.С.Каренов

Видный представитель Алашского движения Мухамеджан Тынышбайұлы и его научные исследования как историка и востоковеда

К 135-летию со дня рождения

В статье описана многогранная жизнь и деятельность выдающегося сына казахского народа, большого знатока истории, культуры и быта казахов, генеалогии казахских родов. Главное внимание уделено анализу и оценке публицистических, научных трудов и краеведческих исследований Мухамеджана Тынышбаева. Показано, что его произведения содержат подробное описание казахских родов и племен — тех корней и ветвей, которые составили понятие «казахский народ». Сделан вывод о том, что исторические изыскания повторили трагическую судьбу их создателя: после расстрела как «врага народа» они были запрещены, изъяты из библиотек и хранилищ. В этой связи подробно изучены труды виднейшего представителя казахской интеллигенции, впервые собранные в единую книгу и возвращенные к нам через шестьдесят с лишним лет после своего первого выхода.

R.S.Karenov

Prominent representative of Alashsky movement of Mukhamedzhan Tynyshbayula and its scientific researches as well as historian, orientalist

To the 135 anniversary since birth

In the article many-sided life and activity of the outstanding son of the Kazakh people, the big expert on history, culture and life of Kazakhs, genealogy of the Kazakh childbirth are described. The main attention is paid to the analysis and an assessment of publicistic, scientific works and Mukhamedzhan Tynyshbayev's local history researches. It is shown that its works contain the detailed description of the Kazakh childbirth and tribes — those roots and branches which made concept the Kazakh people. The conclusion is drawn that historical researches repeated tragic destiny of their founder: after execution as «enemy of the people» they were forbidden, withdrawn from libraries and storages. Therefore works of the most visible representative of the Kazakh intellectuals, for the first time collected in the uniform book and returned to us in more than sixty years after the first exit are in detail investigated.

References

- 1 Sadykbay Zh. *Mukhametzhan Tynyshpaev* // Kazakhstan, 2010, 34–35 (495–496), August 27, p. 8.
- 2 Kuandik E.S. *History of Kazakhstan (the Soviet period and the independent Kazakhstan): Textbook*, Almaty LLP RPBK «Dair», 2012, p. 512.
- 3 *History of the Kazakh people. Quick Reference. Book One* // Data collected and offered for publ.: A.Kopish, G.Muzafarova, Almaty: Publ. Oner, 2011, p. 304.
- 4 *The Seven Rivers. Encyclopedia*, Almaty: Publ. Aris, 2004, p. 595.
- 5 *Slaughter, arranged red* / Compilers K.Kassenov, A.Torekhanov, Almaty: Kazakhstan, 1994, p. 80.
- 6 Tynyshbaev M. *Kazakhs and the independence movement (delivered at the first congress of Union autonomists November 19, 1905)* // Zhuldyz, 2003, 4, p. 201–203.
- 7 Koygeldiev M. *Golden Shard* // Ana tili, 1991, August, 1, p. 5.
- 8 Tynyshbayuly M. *Status of Refugees Kirghiz-Kazakh* // Ana tili, 1991, August, 1, p. 5.
- 9 *Kazakhstan. National Encyclopedia. Vol. 8* / Edit. B.Ayagan, Almaty: Home Edition Kazakh Encyclopedia, 2006, p. 704.
- 10 Tynyshpaev M. *Materials for the history of the Kirghiz- Kazakh people: Textbook*, Almaty: Sanat, 2002, p. 66–152.
- 11 Tynyshbaev M. *Materials for the history of the Kazakhs: Genealogy Kazakh clans* // Transl. from Russian by A.Salykbay / History Kazakhs, 2009, № 5 (98), p. 9–11.
- 12 Tynyshbaev M. *Materials for the history of the Kazakhs: Genealogy Kazakh tribes (Continued)* / Transl. from Russian A. Zhumabekuly // History of the Kazakhs, 2010, 2 (101), p. 5–7.
- 13 Tynyshbaev M. *Materials for the history of the Kazakhs: Genealogy Kazakh tribes (Continued)* / Transl. from Russian A. Salykbaya // History of the Kazakhs, 2009, 6 (99), p. 3–7.
- 14 *History of Kazakh clans and tribes. Nyman X. volume. The second book*, Almaty: Historical Research Centre «Alash», 2008, p. 240.
- 15 Tynyshpaev M. *Reviewed Labour A.P. Chuloshnikova on the history of the Kyrgyz people Cossack / Kazakh people History: Textbook*, Almaty: Sanat, 2002, p. 49–160.
- 16 Tynyshbayuly M. *Aktaban — shubyryndy (great distress and great victories Kazakhs)* // Ana tili, 1990, May, 3, p. 4–5.
- 17 Akhmedov G. *Alash, when he was «Alash»: Memories and historical data*, Almaty: Zhalyn, 1996, p. 68.
- 18 Togysbayuly B. *Tynyshbaev and Goloshchekin (story)* // Parassat, 2007, 4, p. 24–28.
- 19 Tynyshpaev M. *Traces of ancient cities, forts, burial mounds in the Syr-Darya and Dzhetyysuyskoy provinces / History of the Kazakh people: Textbook*, Almaty: Sanat, 2002, p. 197–200.
- 20 Tynyshpaev M. *The whereabouts of the ancient city — Ilan Balyk (Or — Balyk) / History of the Kazakh people: Textbook*, Almaty: Sanat, 2002, p. 205, 206.
- 21 Tynyshpaev M. *Tales of Kazakh Tauke Khan and his Batyr Aldyyare / History of the Kazakh people: Textbook*, Almaty: Sanat, 2002, p. 217–220.